

Abdüssamed el-Gaznevî'nin Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'inin Kaynakları ve Tesirleri

Ferihan ÖZMEN*

Özet

Bu makalede hicrî V. asırda yaşayan Hanefî fakîhi ve müfessir Ebü'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî'nin tanıtılması ve onunun 487/1094'de telif ettiği "Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm" isimli eserinin kaynaklarının ve tesir ettiği eserlerin belirlenmesi konu edilmiştir. Bu amaçla Abdüssamed el-Gaznevî'nin eserini oluştururken kullandığı kaynaklar araştırılmış, eser bu kaynaklarla karşılaştırılarak müellifin tefsirini oluştururken bunlardan ne ölçüde istifade ettiği belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca tefsirin sonraki dönemlere ve âlimlere tesirleri tetkik edilmiş, böylece Abdüssamed el-Gaznevî'nin genelde temel İslam bilimlerine özelden ise tefsir ilmine katkıları saptanmaya çalışılmıştır. Neticede günümüze "yazma" halinde ulaşmış olan "Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm" in telif edildiği döneme nisbetle Kur'ân tefsiri açısından orijinalitesinin belirlenmesine ve eserin tefsir tarihindeki yeri ve öneminin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır.

Abstract

The Sources and Effects of Abdussamad al-Ghaznavi's "Tafsir al-Qur'an al-Azim"

The subject of this article is to introduce Abu'l-Fath Abdussamed b. Mahmud b. Yunus el-Ghaznavi who lived in 5th century AH

* Dr., Yumurtalık İlçe Vaizi, ferihanozmen@hotmail.com

and his tafsir entitled "Tafsir al Quran al-Azim" which he wrote in 487/1094 and it is intended to determine the resources and works which his work impressed. Thus, the resources which Abdussamed Al-Ghaznavi used while creating his work are searched and it is determined how the writer benefited from these resources by comparing his work and resources. Besides, the effect of tafsir on later period and scholar people is examined so, Abdussamad al-Ghaznavi's contribution to Islamic sciences in general and the lore of tafsir specifically. Eventually the originality of "Tafsir al-Quran al-Azim" which came to our day as manuscript is determined in proportion to the compiling period and the place and significance of work in tafsir history from the point of Quran tafsir is emphasized.

Anahtar Kelimeler: Abdüssamed el-Gaznevî, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim, Cessâs, Ahkâmu'l-Kur'an, Ebû'l-Leys es-Semerkandî, Ebû Bekir el-Haddâd.

Key Words: Abdussamad al-Ghaznavi, Tafsir al-Qur'an al-Azim, Ahkâm al-Qur'an, al-Jassâs, Abu Lays as-Samarkandi, Abu Bakr al-Haddad.

Giriş

Kur'an-ı Kerim'in mesajının anlaşılmasına yönelik faaliyetler, erken dönemden itibaren İslam bilginlerince yoğun bir ilgi görmüş; Kur'an'ı anlama ve yorumlama çalışmaları çerçevesinde h. II. asırdan günümüze kadar Kur'an tefsirine dair nice müstakil eserler telif edilmiştir. Öyle ki İslam dünyasındaki kütüphaneler tefsir ilmi alanında nadide eserlerle dolup taşmış ve muazzam bir birikime sahip olmuştur. Tefsir tarihinin ilk dönemlerinden itibaren günümüze kadar müslüman Türk bilginlerinin de bu ilme çok büyük katkıları olmuş ve Türk-İslam dünyasındaki müfessirler, asırlar boyunca Kur'an tefsirine dair değerli eserler telif etmişlerdir. Bunlar arasından günümüze kadar gelebilenlerden biri h. V. asırda yaşamış ve kaynaklarda adı "Gaznevî" nisbesiyle geçmiş olan Hanefî fakîhi ve müfessir Ebû'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî'nin 487/1094'de telif ettiği "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*" isimli eseridir.¹ Tef-

¹ Eser ve müellifi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed (775/1373), *el-Cevâhirü'l-Mudıyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye* (thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Cize 1993/1413, III, 430; Kâtip Çelebî, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfü'z-Zünûn an Esâmîl-Kütübi ve'l-Fünûn* (tsh. M. Şerefettin Yalatkaya, Kilisli Rifat Bilge), I-II, Mili Eğitim Basımevi, Ankara 1941, I, 462; el-Bağdâdî, Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa (1338/1920), *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâil-Müellifîn ve*

sir tarihi itibariyle erken sayılabilecek bir dönemde, Râzî (606/1209), Kurtubî (671/1273) ve hatta Zemahşeri (538/1144) gibi meşhur müfessirlerin tefsirlerinden çok önce telif edilmiş olan Gaznevî'nin bu tefsiri h. V. asırdaki dirayet tefsirleri silsilesinde bir halka oluşturmaktadır. Bazı kaynaklarda “*Tefsîru'l-Fukahâ ve Tekzîbü's-Süfehâ*” ismiyle zikredilen² bu eserin Türkiye’de yazma halinde üç farklı nüshası bulunmaktadır.³ Telif edildiği tarih itibariyle ehemmiyet kazanan eserin gün yüzüne çıkarılıp kendisi ve müellifi üzerinde çalışmalar yapılması, hem eserin ve müellifinin hem de eserin meydana getirildiği dönemin ve bölgenin, temel İslam bilimleri sahasındaki ilmi seviyesi hakkında orijinal fikirler vermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca ilk Türk-İslam devletlerinden Gazneliler döneminde yaşayan ve kaynaklarda “Gaznevî” nisbesiyle zikredilen, “kâdilkudât” unvanından dolayı döneminin önemli bir bilgini olduğu anlaşılan Abdüssamed el-Gaznevî'nin eserinin incelenerek tefsir ilmindeki yeri ve öneminin ortaya çıkarılması, Gaznelilerin tefsir ilmine katkılarının ortaya çıkarılmasına da katkı sağlayacaktır.

Abdüssamed el-Gaznevî'nin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*’i Arapça telif edilmiş, dirayet ağırlıklı, orta hacimli bir tefsirdir. Eser günümüze kadar gelmiş olmakla birlikte, kaynaklarda Gaznevî'nin hayatı ve ilmi şahsiyeti hakkında yeterince bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu eserin kaynaklarının tesbiti ve müellifin tefsirini oluştururken bu kaynaklardan ne ölçüde istifade ettiğinin belirlenmesi, eserin tefsir tarihindeki yeri ve öneminin ortaya çıkarılması ve telif edildiği döneme nisbetle Kur’ân tefsiri açısından orijinalitesinin belirlenmesi açısından önemlidir. Ayrıca tefsirin sonraki dönemlere ve âlimlere tesirlerinin tetkik edilmesi, Gaznevî'nin genelde temel İslam bilimlerine özelde ise tefsir ilmine katkılarını ortaya çıkaracaktır.

Âsârü'l-Musannifîn, MEB, İstanbul 1955, I, 574; a.mlf., *Îzâhü'l-Meknûn Fî'z-Zeyli A'La Keşfî'z-Zünûn An Esâmi'l-Kütüb* (tsh. M. Şerefettin Yaltkaya), MEB, Ankara 1945, (1 c.'de 2 c.) I, 309; ez-Zübeyrî, Velid b. Ahmed Hüseyin, *el-Mevsûatü'l-Müeyssere fî Terâcimi Eimmeti't-Tefsîr ve'l-İkra ve'n-Nahv ve'l-Luga* (Cem'a ve i'dad Velid b. Ahmed Hüseyin Zübeyrî-İyâd b. Abdüllatif Kaysî-Mustafa b. Kahtan Habib-İmâd b. Muhammed Bağdadî), Mecelletü'l-Hikme, Medine 2003/1424, II, 1233; el-Fâsî, Muhammed Abid, *Fihrisu Mahtûtâti Hizâneti'l-Karaviyyîn*, Dârü'l-Kitâb, Dârü'l-Beyza 1979, I, 89; Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hatta'l-Asri'l-Hâzir*, Müessessetü Nüveyhiz es-Sekafiyye, Beyrut 1986/1406, I, 285.

² el-Kureşî, a.g.e., III, 430; el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, I, 574; ez-Zübeyrî, a.g.e., II, 1233.

³ Topkapı Sarayı Ktp., Ahmed III, nr. 84; Süleymaniye Ktp. Mihrişâh, nr. 24, 25, 26; Beyazıt Devlet Ktp. Beyazıt, nr. 552.

I. Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'in Kaynakları

Abdüssamed el-Gaznevî *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'in hâtimesine düştüğü ferağ kaydında, tefsirini h. 487 (1094) yılında tamamladığını bizzat kendisi bildirmiş ve eserini oluştururken yararlandığı tefsir kaynaklarını sıralayarak bunlara nasıl ulaştığını senetleriyle birlikte açıklamıştır.⁴ Ancak *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* derinlemesine incelendiğinde, müellifin bunlar dışında farklı alanlarda başka kaynaklar da kullandığı anlaşılmaktadır. Buna göre Gaznevî'nin tefsirini oluşturduğu kaynaklar şunlardır:

A. Tefsir Kaynakları

Gaznevî'nin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'in hâtimesinde kendisinin verdiği bilgilere ve burada takip ettiği sıraya göre eserinin tefsir kaynakları şunlardır:

• *Tefsîru Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî*

“Kelbî” ismiyle meşhur müfessir Ebü'n-Nadr Muhammed b. es-Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfi'nin (146/763)⁵ tefsiri, Gaznevî'nin kaynakları arasında ilk olarak zikrettiği eserdir. Gaznevî, hadis otoritele-rince genellikle *sika* görülmemekle birlikte Ebü Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce gibi muhaddislerin kendisinden rivayette bulunduğu⁶ Kelbî'nin tefsirini h. 437 (1046) yılında, amcası Kâdilkudât Ebü Süleymân Dâvûd b. Yûnus b. Muhammed'den kendisine okumak suretiyle (kıraaten aleyh) aldığını ifade etmektedir.⁷ Gaznevî'nin naklettiğine göre Ebü Süleymân'a bu tefsiri h. 394'de (1004) Ebü Ca'fer Muhammed ve Ebü Bekir Abdullah İbnâ Ebî Sehl Bişr b. Musa b. Şâhûye el-Mükri haber vermiştir.⁸

Gaznevî eserinde çok sık olarak Kelbî'nin tefsir görüşlerini nakletmiştir.⁹ Örneğin 3. Âl-i İmrân sûresinin 96. ayetinin tefsirinde Kelbî'den rivayetle, Hz. Âdem'in cennetten çıkarıldığı zaman Kâbe'yi bina edip onu tavaf ettiğini; Nuh tufanı zamanında Allah Teâlâ'nın Hz. Âdem'in bina ettiği bu Kâbe'yi, kendisine “dirâh” denilen ve içine her gün daha önce hiç girmemiş yetmiş bin meleğin girdiği “beyt-i

⁴ bkz. el-Gaznevî, Ebu'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Hanefî (487/1094'den sonra), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Süleymaniye Ktp, Mihrişah, nr. 26, v. 648b; Beyazıt Dev. Ktp., Beyazıt, nr. 552, v. 700b.

⁵ ed-Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed (946/1540), *Tabakâtü'l-Müfessirin* (thk. Ali Muhammed Ömer), Mektebetu Vehbe, Kahire 1972/1392, II, 144.

⁶ ed-Dâvûdî, *a.g.e.*, II, 149.

⁷ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 200a.

⁸ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648a.

⁹ Gaznevî'nin Kelbî'den bazı rivayetleri için bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 12b; v. 248b.

mamur”un yani Hz. İbrâhim’in yaptığı Kâbe’nin yerinin tam karşısında, altıncı kat semaya yükselttiğini söylemektedir. Gaznevî’nin ifadesi şöyledir:

قال الكلبي رضي الله عنه: "كَانَ آدَمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ جِئِنَ أُخْرِجَ مِنَ الْجَنَّةِ بَنَى
رَمَنْ طُوقَانَ نُوحٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ رَفَعَهَا اللَّهُ إِلَى الْكَعْبَةِ فَطَافَ بِهَا، فَلَمَّا كَانَ
الَّذِي بَنَاهُ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ مَوْضِعَ الْكَعْبَةِ؛ وَهِيَ الْبَيْتُ السَّمَاءِ السَّادِسَةِ بِحِجَالِ
السَّلَامِ وَهُوَ الْبَيْتُ الْمَعْمُورُ يُقَالُ لَهُ الصَّرَاحُ؛ يَدْخُلُهُ كُلُّ يَوْمٍ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ
لَمْ يَدْخُلُوهَا قَطُّ قَبْلَهُ¹⁰

• **Tefsiru Şeyh Müfessir el-Kebîr Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl el-Belhî**

Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl el-Belhî’nin tefsiri, Gaznevî’nin tefsir kaynakları arasında saydığı ikinci eserdir. Biyografi kaynaklarında Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl b. Muhammed b. Ca’fer b. Salih el-Belhî’nin (416/1025) “*et-Tefsîru’l-Kebîr*” isimli eseri olduğu¹¹, ayrıca ehl-i sünnet inancına dair “*İtikâd*” isimli bir eseri bulunduğu ve bunu (Gazneli Sultan) Mahmûd b. Sebüktegin için tasnif ettiği bildirilmektedir.¹² “er-Ravvâs” olarak tanındığı da ifade edilen Muhammed b. el-Fazl’ın vefat tarihi ihtilafli bilgilere göre h. 415 veya 416’dır.¹³

Gaznevî “*Câmiu’l-Ulûm*” adıyla bilindiğini ve pek çok tefsiri içine aldığını ifade ettiği Muhammed b. el-Fazl’ın tefsirini, hocası müfessir Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Şebîb el-Kâgidi’den, “iki defa gizli, bir defa da açık olarak” kendisine okumak suretiyle (kıraaten aleyh) aldığını ve h. 436’da (1044-45) bunu hocasından dinlediğini ifade etmektedir.¹⁴ Ancak eseri kaynakları arasında saymasına rağmen, tefsirinde Muhammed b. el-Fazl’ın adını zikretmemektedir. Bununla birlikte 3. Âl-i İmrân sûresinin 7. ayetinin tefsirinde muhkem ve müteşâbihî izah ederken “bazı müfessirler”den

¹⁰ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 118b.

¹¹ es-Sem’anî, Ebû Sa’d Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî (562/1167), *el-Ensâb* (thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemanî), Beyrut 1980/1400, VI, 172; ed-Dâvûdî, *a.g.e.*, II, 222; es-Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Tabakâtü'l-Müfessirin* (thk. Ali Muhammed Ömer), Mektebetu Vehbe, Kahire 1976, s. 112-113; es-Safedî, Ebû's-Safâ Selâhaddin Halil b. Aybek b. Abdullah (764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1969/1389, IV, 322-323.

¹² el-Kureşî, *a.g.e.*, III, 307; ed-Dâvûdî, *a.g.e.*, II, 223; ez-Zübeyrî, *a.g.e.*, III, 2330.

¹³ ed-Dâvûdî, *a.g.e.*, II, 222; es-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 112,-113; ez-Zübeyrî, *a.g.e.*, III, 2330.

¹⁴ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648a.

aktardığı bir rivayet,¹⁵ Kurtubî ve Haddâd tefsirlerinde aynı şekliyle Muhammed b. el-Fazl'ın görüşü olarak yer almaktadır.¹⁶ Bu noktada şunu ifade etmek gerekir ki, “*Tefsîru'l-Haddâd*”ın tahkikli baskısında, muhakkik tarafından düşülen dipnotta “Muhammed b. el-Fazl”ın, Ahmed b. Hadraveyh'in müridi, Horasanlı sûfi Ebû Abdullâh Muhammed b. el-Fazl b. el-Abbâs el-Belhî (319/931) olduğu belirtilmiştir.¹⁷ Ancak kanaatimize göre muhakkikin bu tespiti hatalı olup, “Muhammed b. el-Fazl”ın yukarıda ifade edildiği üzere Gaznevî'nin kaynakları arasında zikredilen, Gazneli Sultan Mahmûd için eser telif eden ve h. 416'da vefat etmiş olan Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl el-Belhî olması daha uygundur.

• ***et-Tehzîb fi't-Tefsîr (Muhammed b. el-Fazl'ın eseri)***

Gaznevî Muhammed b. el-Fazl'ın “*et-Tehzîb fi't-Tefsîr*” isimli eserini de kaynakları arasında göstermektedir. Ancak biyografi kaynaklarında Muhammed b. el-Fazl'ın bu eseri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Gaznevî bu eseri Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Talha en-Nâşibânî'den aldığını, onun da eserin müellifinden *sema* yoluyla aldığını bildirmektedir.¹⁸

• ***Meâni'z-Zeccâc***

Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'in lügavî tefsir alanındaki ana kaynağı, meşhur dil âlimi ve müfessir Zeccâc'ın (311/923)¹⁹ “*Meâni'l-Kur'ân*”ıdır. Gaznevî, Zeccâc'ın tefsirini h. 447 ve 448'de (1055-1056) Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Mekkî b. el-Hüseyn el-Hayyûnî'den kendisine okumak suretiyle (kiraaten aleyh) aldığını, onun da h. 400'de (1009) Gazne'de Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Abdullah b. Mansûr el-Ahvâzî'den aldığını bildirmektedir. Gaznevî'nin naklettiğine göre Ahvâzî'ye de bunu Ebû'l-Hasen Ali b. İsâ b. Ali en-Nahvî, ona

¹⁵ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 102b. İfadesi şöyledir: وعن هذا قال بعض المفسرين : الحكم مثل سورة الاخلاص والمشابهة مثل قوله عز وجل " أَلَمْ يَخُشِ عَلَى الْغُرُوشِ آسْتَوَى " الذي يحتمل استواء الجلوس واستواء المالك علي ما بملكه بالاعتدال والاستلاء ونحو قوله " خَلَقْتُ يَدَيَّ " ونحو ذلك من الآي التي تحتاج إلى تأويلها في الإبانة عنها

¹⁶ bkz. el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* (tsh. Ahmed Abdülalim Berduni), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire 1967, IV, 10; el-Haddâd, Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed el-Yemenî (800/1398), *Tefsîru'l-Haddâd : Keşfü't-Tenzil fi Tahkiki'l-Mebahis ve't-Te'vil* (thk. Muhammed İbrâhim Yahyâ), Dârü'l-Medari'l-İslâmî, Beyrut 2003, II, 10.

¹⁷ el-Haddâd, *a.g.e.*, II, 10.

¹⁸ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648a.

¹⁹ ez-Zehabî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnâvut-Me'mûn Sagarcı), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985/1405, IV, 360; İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Eb-nâi'z-Zaman [Mimmâ Sebete bi'n-Nakl evi's-Semâ ev Esbete'hü'l-Ayân* (thk. İhsan Abbas), Dâru Sadır, Beyrut 1978/1398, I, 49-50.

ise Medine-i Selam'da (Bağdat) Ebû İshak İbrâhim es-Serî ez-Zeccâc haber vermiştir.²⁰

Gaznevî eserinde oldukça sık olarak Zeccâc'a atıfta bulunmaktadır.²¹ Örneğin "Önümdeki Tevrat'ı doğrulayıcı olarak ve size haram kılınan bazı şeyleri helal kılmak için geldim..." (Âl-i İmrân 3/50) ayetinde geçen "bazı" kelimesinin "bütün" anlamında olduğuna dair bazı tefsir görüşlerini naklettikten sonra Zeccâc'ın, "Bazı lafzının bütünden ibaret olarak zikredilmesi caiz değildir. Çünkü bir şeyin bazısı, onun bir parçası/kısımıdır..." dediğini aktarmaktadır.²² Gaznevî 9. Tevbe sûresinin 64. ayetinin tefsirinde ise Zeccâc'ın, ayetteki "يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ" lafzının emir anlamında haber olduğu, sanki Allah Teâlâ'nın "çekinsinler" buyurduğu ve bunun "Boşanan kadınlar, kendi kendilerine üç adet sûresi beklerler..."²³ ve "İçinizden vefat edip de geride eşler bırakan kimselerin hanımları, kendi başlarına dört ay on gün beklerler..."²⁴ ayetlerindeki gibi olduğu görüşünde olduğunu şu şekilde nakletmektedir:

رحمه الله إلى أن قوله عز وجل: "يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ" لفظه وذهب الزجاج لفظ الإخبار ومعناه: الأمر كأنه قال: ليحذر، وهذا كما قال الله عز وجل "وَالْمُطَلَّقاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ" وقال عز من قائل "وَالَّذِينَ يُتَوَقَّفُونَ مِنْكُمْ" ²⁵ وَيَدْرُونَ أَرْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ

• Tefsiru Fakîh el-İmâm Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrâhim es-Semerkindî

Gaznevî'nin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'inin önemli bir kaynağı da Hanefî fakîhi, mutasavvîf, müfessir ve mütekellim Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim es-Semerkindî'nin (373/983) tefsiridir. Hanefî fıkıh sistematîğini geliştirerek Ebû Hanîfe ve talebelerinin görüşlerinin aktarılmasında önemli rol oynayan, böylece Hanefî mezhebinin gelişmesine büyük katkı sağlayan Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin²⁶ tefsirini²⁷ Gaznevî kendisine babası Kâdilkudât Ebü'l-Kâsım'ın haber verdiğini ifade etmektedir.²⁸

²⁰ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648a.

²¹ Gaznevî'nin Zeccâc'dan rivayetlerine dair bazı örnekler için bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 117b; nr. 26, v. 282b.

²² el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 112a. İfadesi şöyledir: وقال الزجاج: "لا يحذر أن يذكر البعض... عبارته عن الكل؛ لأن بعض الشيء حذر منه..."

²³ el-Bakara 2/228.

²⁴ el-Bakara 2/234.

²⁵ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 25, v. 282b.

²⁶ ed-Dâvûdî, a.g.e., II, 345.

Gaznevî eserinde bazen Semerkandî'nin ismini de zikrederek tefsir görüşlerini nakletmiştir. Örneğin “Kendileri oturup kaldıkları halde kardeşleri için, ‘Eğer bize uysalardı öldürülmezlerdi’ dediler. Onlara de ki: ‘Eğer iddianızda doğru iseniz, kendinizden ölümü uzaklaştırınız.’” (Âl-i İmrân 3/168) ayetinin tefsirinde şöyle demektedir:

الله سمعت بعض المفسرين رحمهم الله يقول لما قال الفقيه ابو الليث رحمه
نزلت هذه الآية مات يومئذ سبعون نفساً من المنافقين.

“Fakih Ebü'l-Leys (rahimehullah), ‘Bazı müfessirlerin, bu ayet indiği gün yetmiş münafığın öldüğünü söylediklerini duydum.’ demiştir.”

Gaznevî'nin bu rivayeti Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinde de aynen yer almaktadır.³⁰ Gaznevî 6. En'âm sûresinin 76. ayetinin tefsirinde Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye ikinci kez atıfta bulunmaktadır.³¹ *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* dikkatle incelendiğinde Gaznevî'nin pek çok defa Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin adını zikretmeden tefsirinden nakilde bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 9. Tevbe sûresinin 80. ayetindeki “أَسْتَغْفِرُكُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرُكُمْ” kavlinin haber manasında emir olduğunu, bunun da “Onlar için Allah'dan ister mağfiret dile, ister dileme” anlamına geldiğini söylemektedir.³² Gaznevî'nin buradaki ifadeleri, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirindeki ifadeleriyle³³ aynıdır. Benzer şekilde müellefe-i kulübun zekât payı hakkındaki görüşleri³⁴ de aynı ifadelerle Semerkandî tefsirinde yer almaktadır.³⁵

• *Ahkâmü'l-Kur'ân (Ebû Bekir el-Cessâs'ın)*

Hanefî fikhî açısından önemli bir muhtevaya sahip olan *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'in bu alandaki en önemli kaynağı, “Cessâs” ismiyle meşhur Hanefî fakîhi ve müfessir Ebû Bekir Ahmed b. Alî er-Râzî'nin (370/981) ahkâm âyetlerinin tefsirine dair meşhur eseri “*Ahkâmu'l-Kur'ân*” isimli tefsiridir. Bu tefsiri kendisine amcası ve

²⁷ Bağdat 1405-1406/1985-1986; Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1993, 1418/1997.

²⁸ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648b.

²⁹ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 130a.

³⁰ es-Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmülhüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed (373/983), *Tefsîrüs-Semerkandî*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, I, 314.

³¹ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 215b. Gaznevî'nin bu rivayetini Semerkandî'nin eseriyle karşılaştırmak için bkz. es-Semerkandî, *a.g.e.*, I, 497-498.

³² el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 25, v. 285b. İfadesi şöyledir: “قوله عز وجل 'أَسْتَغْفِرُكُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرُكُمْ' وهذا اللفظ لفظ الأمر ومعناه معنى الخبر. أي إن شئت استغفر لهم وإن شئت لا تستغفر لهم”

³³ bkz. es-Semerkandî, *a.g.e.*, II, 65.

³⁴ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 25, v. 281a.

³⁵ bkz. es-Semerkandî, *a.g.e.*, II, 57.

babasının icazetle haber verdiklerini söyleyen³⁶ Gaznevî, eserinde Ebû Bekir el-Cessâs'ın ve eserinin adını da zikrederek *Ahkâmu'l-Kur'an'a* atıfta bulunmaktadır. Örneğin "...Kulları içinde Allah'tan ancak âlimler korkar..." (Fâtır 35/28) ayetinin tefsirinde Ebû Bekir er-Râzî'nin bu ayeti *Ahkâmu'l-Kur'an'da* zikrettiğini ifade etmektedir. Gaznevî'nin bildirdiğine göre Ebû Bekir er-Râzî, Allah Teâlâ'nın bu ayette alimleri kendisinden korkmakla vasfettiğini ve başka bir ayette 'İnanan ve güzel amel işleyenler de insanların en hayırlıdır....İşte bu mükâfat, Rabbinden korkanlara mahsustur.' (el-Beyyine 98/7-8) buyurarak insanların en hayırlılarının, Rablerinden korkanlar olduğunu haber verdiğini, böylece bu iki ayetten, "Allah'ı bilenlerin, insanların en hayırlıları olduğu" anlamının hâsıl olduğunu söylemiştir. Gaznevî'nin ifadesi şöyledir:

الشيخ ابو بكر الرازي رحمه الله هذه الآية في احكام القرآن فقال ان الله وذكر تعالي وصف العلماء بالله تعالي في هذه الآية بالخشية منه واخبر في اية اخري ان خَيْرَ الْبَرِيَّةِ مَنْ خَشِيَ رَبَّهُ حَيْثُ قَالَ " اِنَّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوْا الصَّٰلِحٰتِ اُولٰٓئِكَ هُمُ الْبَرِيَّةُ " اِلَى اَنْ قَالَ " ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ " فَحَصَلَ بِمَجْمُوعِ الْآيَتَيْنِ اَنَّ اَهْلَ الْعِلْمِ بِاللَّهِ هُمُ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ .³⁷

Bu rivayet aynı şekliyle *Ahkâmu'l-Kur'an'da* mevcuttur.³⁸ Ancak Gaznevî'nin pek çok defa Cessâs'ın adını zikretmeden kendisinden nakilde bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 73. Müzzemmil sûresinin 20. ayetinin tefsirindeki şu ifadeleri Cessâs'ın tefsirinde³⁹ de yer almaktadır:

الْمَفْرُوضُ فِي وَقْدِ تَضَمَّنَتْ هَذِهِ الْآيَاتِ مَعَانِي : أَحَدُهَا : أَنَّهُ نَسَخَ بِهَا قِيَامَ اللَّيْلِ . وَالثَّانِي : أَنَّهَا تَدُلُّ عَلَى لُزُومِ فَرَضِ الْقِرَاءَةِ فِي الصَّلَاةِ ؛ لِأَنَّ بَدَأَ الْإِسْلَامَ الْقِرَاءَةَ لَا تَلَزُمُ فِي غَيْرِ الصَّلَاةِ . وَالثَّلَاثُ : دَلَالَتُهَا عَلَى جَوَازِ الصَّلَاةِ بِقَلِيلِ الْقِرَاءَةِ . وَالرَّابِعُ : أَنَّ تَرْكَ قِرَاءَةِ فَاتِحَةِ الْكِتَابِ فِي الصَّلَاةِ لَا تَمْنَعُ جَوَازَ هَذِهِ الْآيَةِ نَزَلَتْ فِي قِيَامِ فَإِنْ قِيلَ : الصَّلَاةُ إِذَا قُرِئَ فِيهَا غَيْرُهَا مِنَ الْقُرْآنِ . اللَّيْلِ وَذَلِكَ مَنْسُوخٌ ؛ فَكَيْفَ يَسْتَدْلُونَ بِهَا عَلَى هَذِهِ الْإِحْكَامِ قُلْنَا فِي هَذِهِ الْآيَةِ بِالْقِرَاءَةِ بَعْدَ ذِكْرِ النَّسِيخِ ثُمَّ نَسَخَ فَرَضَ الصَّلَاةِ لَا يَوْجِبُ نَسْخَ شَرَائِطِهَا أَمْرًا وَسَائِرَ أَحْكَامِهَا.⁴⁰

"Bu ayetler bazı manalar içermektedir. Birincisi, İslâm'ın başlangıcında farz kılınan gece namazının bunlarla neshedilmesidir. İkincisi, bu ayetin namazda kıraatin farzıyetine delalet

³⁶ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648a.

³⁷ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 486a.

³⁸ el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (370/981), *Ahkâmu'l-Kur'an* (thk. Muhammed es-Sadık Kamhavi), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1985, V, 246-247.

³⁹ el-Cessâs, a.g.e., V, 367.

⁴⁰ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 608a.

etmesidir. Çünkü kıraat, namaz dışında gerekli değildir. Üçüncüsü, az bir kıraatle namazın cevazına delalet etmesidir. Dördüncüsü, namazda Fâtiha'yı okumayı terk etmenin, onun dışında Kur'ân'dan bir şey okunduğu zaman namazın cevazına engel olmadığıdır. Eğer 'Bu ayet gece namazı hakkında nazil olmuştur. Halbuki bu, mensuhtur. Öyleyse bu ayeti, bu hükümlere nasıl delil getiriyorlar?' denirse biz şöyle deriz: 'Bu ayette, tesbihin zikrinden sonra kıraati emretme söz konusudur. Sonra namazın farzlığının neshedilmesi, onun şartlarının ve diğer hükümlerinin neshini gerektirmez.'

Gaznevî'nin 111. Tebbet sûresinin sonundaki şu tefsiri de *Ahkâmu'l-Kur'ân*'da⁴¹ aynı şekilde geçmektedir:

ومن الدلالة على صِحَّةِ نُبُوَّةِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي هَذِهِ السُّورَةِ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى أَخْبَرَ أَنَّ أَبَا لَهَبٍ وَامْرَأَتَهُ سَيَمُوتَانِ عَلَى الْكُفْرِ وَلَا يُسْلِمَانِ ، فَوَجِدَ مُخْبِرُهُ عَلَى مَا أَخْبَرَ بِهِ وَقَدْ كَانَ هُوَ وَامْرَأَتُهُ سَمِعَا بِهَذِهِ السُّورَةِ وَلِذَلِكَ قَالَتْ امْرَأَتُهُ : إِنَّ مُحَمَّدًا هَجَانَا وَكَانَ يَمَكْنَهُمَا أَنْ يَقُولَا اسْلِمْنَا رَدًّا لِهَذَا الْقَوْلِ وَلِيَجِدَ وَلَكِنَّ اللَّهَ تَعَالَى عَلِمَ أَنَّهُمَا لَا يُسْلِمَانِ لَا بِإِظْهَارِهِ وَلَا بِالْمَشْرُوكُونَ مُتَعَلِّقًا بِذَلِكَ وَهُوَ مِنْ أَظْهَرِ الدَّلَالَاتِ فِي هَذَا وَكَانَ كَمَا أَخْبَرَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْ ذَلِكَ بِإِعْتِقَادِهِ .⁴²الباب

“Bu sûrede Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetinin sıhhatinin delaletlerinden biri şudur: Allah Teâlâ Ebû Leheb'in ve karısının müslüman olmadan küfür üzere öleceklerini (önceden) haber vermiş ve haber verilen (hadise), haber verdiği gibi gerçekleşmiştir. Halbuki o ve karısı bu sûreyi duymuşlardı ve bu sebeple karısı 'Muhammed bizi hicvetti.' demişti. O ikisinin bu sözü reddederek (Hz. Peygamber'i yalancı çıkararak) müşriklerin de buna tutunmaları için 'Müslüman olduk.' demeleri mümkündü. Ancak Allah Teâlâ o ikisinin ne görünüşte (nifak) ne de gerçek itikatla müslüman olacaklarını bildi ve bu, haber verdiği gibi oldu. Bu durum da bu konudaki en açık delaletlerdendir.”

• *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân el-Belhî*

Kur'ân'ın başından sonuna kadar tefsirini içeren eserlerden günümüze ulaşanların en eskisi olan⁴³ Mukâtil b. Süleymân'ın (150/767) tefsiri de *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'in kaynaklarından biridir. Gaznevî, diğer bazı kaynaklarıyla birlikte Mukâtil'in tefsirini, hocası el-Kâgîdî'den icazetle aldığını ve bunların her birinin isnadını hocası-

⁴¹ el-Cessâs, *a.g.e.*, V, 377.

⁴² el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 644b.

⁴³ Koç, M. Akif, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, Kitâbiyât, Ankara 2005, s. 95.

nın kendi yazısıyla ona yazdığını bildirmektedir.⁴⁴ Eserinde pek çok defa Mukâtil'in tefsir görüşlerine yer veren⁴⁵ Gaznevî, “*Musa'nın kavminden doğru yolu gösteren ve doğrulukla adalet yapan bir topluluk da vardı.*” (A'râf 7/159) ayetinin tefsirinde, İbn Abbas'tan rivayetle Çin'de hak ve adaletle ibadet eden İsrailoğullarından bir topluluk olduğunu söyledikten sonra “Mukâtil b. Süleyman'ın tefsiri”ne atıfta bulunmaktadır. Gaznevî'nin bildirdiğine göre Mukâtil tefsirinde, Çin ile bu topluluk arasında insanları onların haberlerinden alıkoyan kumdan, akan bir vadinin varlığından söz etmiş ve Allah Teâlâ'nın onları Hz. Peygamber'e haber vermesi ve İbn Abbâs'ın da Hz. Peygamber'den işitmesi sebebiyle bunlardan haberdar olunduğunu söylemiştir. Gaznevî'nin ifadesi şöyledir:

...وذكر مقاتل بن سليمان في تفسيره أنّ بين الصّين وبينهم وادياً جارياً من رملٍ، يمنع ذلك الناس من اخبارهم، إلاّ أنّا انما سمعنا خبرهم لان الله تعالى أخبر نبينا صلى الله عليه وسلم عنهم وسمع بن عبّاس رضي الله عنهما من النبيّ صلى الله عليه وسلم.⁴⁶

Bu rivayet, Mukâtil'in eserinde yer almaktadır.⁴⁷ Gaznevî, Mukâtil'e göre 4. Nisâ sûresinin 31. ayetinde zikredilen büyük günahların, Allah Teâlâ'nın sûrenin başından bu ayetin sonuna kadar yasakladığı şeyler olduğunu nakletmektedir.⁴⁸ Gaznevî'nin bu rivayeti de Mukâtil'in tefsirinde aynı şekilde yer almaktadır.⁴⁹

• **Tefsîru Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî**

Gaznevî'nin diğer bir tefsir kaynağı, meşhur müfessir Ebû'l-Kâsım Dahhâk b. Müzâhim'in (105/723) tefsiridir. Taberî, İbn Ebî Hâtim ve Salebî gibi müfessirler tarafından rivayet edilen bir tefsiri olduğu bilinen⁵⁰ Dahhâk'ın tefsirini hocası Kâgidi'den icazetle aldığını ifade eden⁵¹ Gaznevî, eserinde çok sık olarak onun görüşlerini nakletmiştir.⁵² Örneğin “...*Belli bir vade ile karşılıklı borç alış verişinde*

⁴⁴ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648b.

⁴⁵ Gaznevî'nin Mukâtil'den nakillerine dair bazı örnekler için bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 145b, v. 256a, v. 248b.

⁴⁶ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 251a.

⁴⁷ Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşir (150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (thk. Abdullah Mahmûd Şehhate), el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, [Kahire] 1979, II, 68.

⁴⁸ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 145b. İfadesi şöyledir: وقال مقاتل رحمه الله الكبار ما نحي الله تعالى عنه في أول هذه السورة إلى آخر هذه الآية.

⁴⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 369.

⁵⁰ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 598; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 237.

⁵¹ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648b.

⁵² Gaznevî'nin Dahhâk'tan nakillerine dair bazı örnekler için bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, 17b, v. 66b, v. 206b.

bulduğunuz vakit onu yazın...” (el-Bakara 2/282) ayetinin tefsirinde Dahhâk’ın, yazmanın önceleri vacip iken daha sonra Allah Teâlâ’nın ‘...Ne yazan, ne de şahitlik eden bir zarar görmesin...’⁵³ kavliyle neshedildiğini söylediğini şöyle nakletmektedir:

وقال الضحَّاك: كانت الكتابة واجبة في ذلك الوقت ثم نسخ بقوله تَعَالَى: " وَلَا يُضَارُّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ"⁵⁴

• Tefsiru Mücâhid

Tabiîn neslinin önde gelen müfessirlerinden Mücâhid b. Cebr’in (104/722)⁵⁵ tefsiri, Gaznevî’nin *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*’deki kaynaklarından biridir. İlk tefsir müdevvini olduğu da söylenen⁵⁶ Mücâhid b. Cebr’in tefsirini hocası Kâgidi’den icazetle aldığı ifade eden⁵⁷ Gaznevî, eserinde çok sık olarak onun görüşlerine yer vermiştir.⁵⁸ Örneğin “Bir de dediler ki: "Bize sayılı birkaç günden başka asla ateş azabı dokunmaz..." (el-Bakara 2/80) ayetinin tefsirinde Mücâhid’in “Yahudiler, ‘Dünya (hayatı) yedi bin yıldır. Azap ise her senenin yerine bir gündür.’ diyorlardı.” dediğine dair rivayete şu şekilde yer vermektedir:

وعن مجاهد انه قال : كانت الْيَهُودُ تَقُولُ: الدُّنْيَا سَبْعَةُ آلَافِ سَنَةٍ؛ وَالْعَذَابُ 59مكان كل ألف سنة يوم.

• Tefsiru Katâde b. Diâme

Kuvvetli hafızası, ensâb ve eyyâm-ı Arab’a dair bilgileri, Arap diline ve şiirine muttali olması gibi özellikleriyle meşhur⁶⁰ tâbiî âlimi Katâde b. Diâme’nin (117/735) tefsiri, Gaznevî’nin eserinde çok sık başvurduğu⁶¹ diğer bir kaynağıdır. Bu tefsiri hocası Kâgidi’den icazetle aldığı ifade eden⁶² Gaznevî, “...Rabbiniz size nişanlı nişanlı beş bin meleklerle yardım eder.” (Âl-i İmrân 3/125) ayetinin tefsirinde Katâde’nin, Bedir günü alaca atlar üzerindeki meleklerde savaş alameti bulunduğunu söylediğini şu şekilde nakletmektedir:

⁵³ el-Bakara 2/282.

⁵⁴ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 99a.

⁵⁵ ed-Dâvûdî, *a.g.e.*, II, 307.

⁵⁶ Zeydan, Corci (1332/1914), *Târîhu Âdâbi’l-Lugati’l-Arabiyye*, Dârü’l-Mektebeti’l-Hayat, Beyrut 1983, I, 214; Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, s. 13.

⁵⁷ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648b.

⁵⁸ Gaznevî’nin Mücâhid’den nakillerine dair bazı örnekler için bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 168b; nr. 25, v. 262a.

⁵⁹ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 26b.

⁶⁰ ed-Dâvûdî, *a.g.e.*, II, 43-44; ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, V, 270.

⁶¹ Gaznevî’nin Katâde’den nakillerine dair bazı örnekler için bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 196a; nr. 25, v. 263.

⁶² el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. s. 648b.

وقال قتادة: "كَانَتْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ يَوْمَ بَدْرٍ سِيْمَاءُ الْقِتَالِ ، وَكَانُوا عَلَى خَيْلٍ بَلْقٍ".⁶³

• **Tefsîru el-Hasan b. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî**

Basralı meşhur tabii, âlim ve zâhid Hasan el-Basrî (110/728)'nin tefsiri, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'in kaynaklarından biridir. Bu tefsiri de hocası Kâgidi'den icazetle aldığını ifade eden⁶⁴ Gaznevî, eserinde onun görüşlerine çok sık olarak yer vermiştir.⁶⁵ Örneğin "...Namazında sesini pek yükseltme, çok da gizli okuma, orta yolu seç." (el-İsrâ 17/110) ayetinin tefsirinde Hasan Basrî'nin, "Bunun manası şudur: Namazın tamamında kıraatini pek yükseltme ve namazın tamamında kıraatini gizli de okuma. Ama namazların bir kısmında kıraatini yükselt, bir kısmında da kıraatini gizle." dediğini şu şekilde nakletmektedir:

قال الحسن رضي الله عنه "معناه لا تجهز بقراءتك في الصلاة كلها ولا تخافت بها في الصلاة كلها ، ولكن اجهر بها في بعض الصلوات ، وخافت بها في بعضها".⁶⁶

• **Tefsiru Muhammed b. Ali el-Hakîm et-Tirmizî**

"Hakîm et-Tirmizî" ismiyle tanınan ve velilikte "hâtemü'l-evliyâ" görüşüyle meşhur olan sûfi Ebü Abdillâh Muhammed b. Ali b. Hasan et-Tirmizî'nin (320/932) bir tefsir yazmaya başladığı ama tamamlamaya ömrünün vefa etmediği, bununla birlikte yazılmış olan kısmın ilim ehli arasında yayıldığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.⁶⁷ Hakîm et-Tirmizî'nin tefsiri, Gaznevî'nin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'inin diğer bir kaynağıdır. Bu tefsiri hocası Kâgidi'den icazetle aldığını bildiren⁶⁸ Gaznevî, bazen müellifin adını zikrederek bazen de zikretmeden tefsir görüşlerine yer vermiştir. Örneğin "...Siz içinizdekileri açığa vursanız da gizli tutsanız da Allah onunla sizi hesaba çeker..." (el-Bakara 2/284) ayetinin tefsirinde şöyle demektedir:

وقال محمد بن علي الحكيم في هذه الآية إن الإخفاء أن يُضمر على السوء ويهم به ثم لا يصل إليه ولا يتمكّن منه. وهذا القول حسنٌ جداً اختاره جماعة من المفسرين رحمهم الله.⁶⁹

⁶³ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 123a.

⁶⁴ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648b.

⁶⁵ Gaznevî'nin Hasan Basrî'den nakillerine dair bazı örnekler için bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 138b, v. 237b; nr. 25, v. 373a, v. 334b, 416b.

⁶⁶ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 25, v. 373a.

⁶⁷ Hucvirî, *Hakikat Bilgisi: Keşfu'l-Mahcûb* (trc. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 244.

⁶⁸ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648b.

⁶⁹ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 101a.

“Muhammed b. Ali el-Hakim bu ayet hakkında, ‘İhfâ, kö-tülügü gizlemek ve onu içinde tutmak, sonra ona imkân vermemek ve onu yapmamaktır.’ demiştir. Bu, gerçekten bir grup müfessirin de tercih ettiği güzel bir görüştür.”

Gaznevî’nin 53. Necm sûresinin 43. ayetini tefsirindeki “...Allah mümini dünyada ağlatırken, ahirette güldürecektir. Kâfiri de ahirette ağlatacakken, dünyada güldürür.”⁷⁰ ifadeleri, Sa’lebî,⁷¹ Kurtubî⁷² ve Haddâd tefsirlerinde⁷³ Hakîm et-Tirmizî’nin görüşü olarak nakledilmektedir. Dolayısıyla Gaznevî’nin Hakîm et-Tirmizî’nin ismini zikretmeden eserinden iktibas ettiği anlaşılmaktadır.

• **Tefsiru Muhammed b. Cerir et-Taberî**

Tefsir tarihinde haklı bir şöhrete sahip olan müfessir Taberî’nin (310/923) rivâyet tefsirlerinin ilki ve en önemlisi sayılan “*Câmiu’l-beyân*”ı, Gaznevî’nin tefsir kaynaklarından biridir. Gaznevî, hocası Kâgidi’den aldığı ifade ederek⁷⁴ bu tefsiri kaynakları arasında saymış olmasına rağmen Taberî’nin adını eserinin içinde pek zikretmemiştir. Sadece 7. A’râf sûresinin 149. ayetindeki “ **وَلَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ** ” kısmını açıklarken şöyle demektedir:

وقال محمد بن جرير اصل هذا من الاستئثار يصرع الرجل الرجل فيرمي به الي الارض ليأسره فيكون المرمي به مسقوطا في يد الساقط فتقبل لكل عاجز عن شيء ندم علي ما فاته: سقط في يديه.⁷⁵

“Muhammed b. Cerir şöyle demiştir: Bunun aslı ‘esir alınmak’tan gelmektedir. Bir kimse bir kimseyi yere çalar/yıkar, sonra da onu esir almak için yere atar. Böylelikle yere yıkılan bir kişi, yere yıkanın eline düşmüş olur. Bu sebeple kaçırdığı şeye pişman olup bir şeyden aciz olan herkes için ‘eline düştü’ denir.”

Gaznevî’nin bu rivayeti, Taberî’nin eserinde yer almaktadır.⁷⁶

• **Tefsiru Şeyh Ebû Mansûr el-Mâtürîdî**

Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu, müfessir ve fakih Ebû Mansûr el-Mâtürîdî’nin (333/944) “*Te’vilâtü’l-Kur’ân*” isimli tefsiri,

⁷⁰ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 561b. İfadesi şöyledir: ... أشحك المؤمن في الآخرة وأبكاؤه في الدنيا، وأضحك الكافر في الدنيا وأبكاؤه في الآخرة.

⁷¹ es-Salebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim en-Nisâbüri (427/1035), *el-Keşf ve’l-Beyân fî Tefsiri’l-Kur’ân= Tefsirü’s-Salebî* (thk. Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevî b. Hasan), Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2004/1425, VI, 26-27.

⁷² el-Kurtubî, *a.g.e.*, XVII, 117.

⁷³ el-Haddâd, *a.g.e.*, VI, 360.

⁷⁴ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648b.

⁷⁵ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 249a.

⁷⁶ et-Taberî, *a.g.e.*, X, 447.

Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'in bir diğer kaynağıdır. Gaznevî, Mâtürîdî'nin tefsirini kaynakları arasında zikretmekte ve diğer bazı kaynakları gibi bunu da hocası Kâgîdî'den icazetle aldığını ifade etmektedir.⁷⁷ Ancak *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Âzîm*'de Mâtürîdî'nin adını zikretmemektedir. Bununla birlikte Gaznevî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'an*'dan iktibasta bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin "istitâa" konusunda şöyle demektedir:

ولا حجة في هذه الآية لمن احتج بها ان الاستطاعة قبل الفعل بمقتضى الآية لان المراد بالآية والله اعلم استطاعة الاحوال والاسباب ، واما استطاعة الافعال لا تكون الا مع الفعل لانها استطاعة الفعل وسببه فلا تكن الا معه.⁷⁸

"Bu ayette, ayetin muktezasınca bunu istitâanın fiilden önce olduğuna hüccet gösteren kişiye delil yoktur. Çünkü - Allah daha iyi bilir- ayetle kastedilen, hallerin ve sebeplerin istitâasıdır. Fiillerin istitâasına gelince, bunlar ancak fiille birlikte olur. Çünkü istitâa, fiilin istitâası ve sebebidir. Bu sebeple de ancak onunla beraber olur."

Gaznevî'nin bu tefsiri, Mâtürîdî'nin tefsirinde de aynı ifadelerle yer almaktadır.⁷⁹

• *Kitâbu Ahkâmi'l-Kur'an (Tahâvî'nin)*

Hanefî fakîhi Tahâvî'nin (321/933) "*Ahkâmu'l-Kur'an*" isimli eseri, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'in bir diğer kaynağıdır. Bu eseri kaynakları arasında sayan ve diğer bazı kaynakları gibi bunu da hocası Kâgîdî'den icazetle aldığını ifade eden⁸⁰ Gaznevî, eserinde Tahâvî'nin ismini de zikrederek görüşlerine yer vermiştir. Örneğin 33. Ahzâb sûresinin 56. ayetinin tefsirinde Tahâvî'nin, "Hz. Peygamber'e salavât getirmek, onu andığında veya yanında Hz. Peygamber anıldığında vacip olur." dediğini, buna da Cebrail (as)'in Hz. Peygamber'e "Yanında sen anıldığında, sana salavât getirmeyen kimseye Allah mağfîret etmez." buyurduğuna dair rivayeti delil getirdiğini şu şekilde nakletmiştir:

واستدلَّ بما " وذكر الطحاوي : " أنها تجب عليه كَمَا ذكر او ذكر بين يديه روي أن جبريل عليه السلام قال للنبي صلى الله عليه وسلم: " مَنْ ذَكَرْتِ عِنْدَهُ فَلَمْ يُصَلِّ عَلَيْكَ فَلَا غَفَرَ اللَّهُ لَهُ."⁸¹

Gaznevî'nin Tahâvî'ye atıfta bulunduğu 4. Nisâ sûresinin 33. ayetindeki şu tefsiri, Cessâs'ın *Ahkâmu'l-Kur'an*'ında⁸² ve Kurtubî'nin tefsirinde⁸³ de aynı şekilde Tahâvî'nin tefsiri olarak yer almaktadır:

⁷⁷ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648b.

⁷⁸ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, 119a.

⁷⁹ el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (333/944), *Te'vilâtü'l-Kur'an* (thk. Ahmed Vanlıoğlu; müracaâ Bekir Topaloğlu) Mizan Yayınevi, İstanbul 2005, II, 367.

⁸⁰ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648b.

⁸¹ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 476b.

وَخْتَلَفَ أَهْلُ الْعِلْمِ فِي مِيرَاثِ الْمَوْلَى الْأَسْفَلَ مِنَ الْأَعْلَى ، فِي بَابِ الْعِتَاقَةِ قَالَ عَامِتَهُمْ " لَا يَرِثُ الْمَوْلَى الْأَسْفَلَ مِنَ الْمَوْلَى الْأَعْلَى " . وَحَكِي أَبُو جَعْفَرٍ الطَّحَاوِيُّ عَنْ الْحَسَنِ بْنِ زِيَادٍ قَالَ : " يَرِثُ الْمَوْلَى الْأَسْفَلَ مِنَ الْأَعْلَى " .⁸⁴

“İlim ehli köle azat etme babında, mevlâ-yi esfelin (azad edilen köle) mevlâ-yi a'lâdan (azad eden) miras alması konusunda ihtilaf etmiştir. Ulemanın geneli, mevla-yi esfelin mevlâ-yi a'lâdan miras alamayacağını söylemiştir. Ebû Ca'fer et-Tahâvî, Hasan b. Ziyâd'ın 'Mevlâ-yi esfel, mevlâ-yi a'lâdan miras alır.' dediğini nakletmiştir.”

• Übey b. Kâ'b'ın Fezâilü'l-Kur'ân'ı

Gaznevî, tefsirinde Übey b. Kâ'b'ın fezâilü'l-Kur'ân'a dair rivayetlerini kaynak olarak kullanmış ve bu rivayetleri kendisine hocası Kâgidi'nin, ona da Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl'ın haber verdiğini bildirmiştir. Ayrıca kaynağın senedini de tam olarak zikretmiştir.⁸⁵

Gaznevî her sûrenin sonunda Übey b. Kâ'b'ın, o sûrenin faziletine dair rivayetlerine yer vermektedir. Örneğin 8. Enfâl sûresinin sonunda Hz. Peygamber'in "Kim Enfâl ve Tevbe sûrelerini okursa ben ona şefaathim ve kıyamet gününde onun nifaktan uzak olduğuna şahidim. Ona her münafık kadın ve erkeğin adedince ecir verilir ve bununla on derece yükseltilir." buyurduğunu Übey b. Kâ'b'dan şöyle nakletmektedir:

وقد روي عن أبي بن كعب عن رسول الله صلى الله عليه وسلم انه قال : " مَنْ قَرَأَ سُورَةَ الْأَنْفَالِ وَالنُّوْبَةَ فَأَنَا لَهُ شَفِيعٌ وَشَهِيدٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَنَّهُ بَرِيءٌ مِنَ النَّفَاقِ ، وَأُعْطِيَ مِنَ الْأَجْرِ بَعْدَ كُلِّ مُنَافِقٍ وَمُنَافِقَةٍ ، وَرُفِعَ لَهُ بِهَا عَشْرُ دَرَجَاتٍ ."⁸⁶

B. Diğer Kaynakları

Gaznevî'nin eserinde kendisinin listelediği tefsirler dışındaki diğer kaynakları şunlardır:

• Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin "es-Siyeru'l-Kebîr"i

Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin (189/805) İslâm devletler hukukuna dair "es-Siyeru'l-Kebîr" isimli meşhur eseri, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'in kaynaklarından biridir. Gaznevî tefsirinde üç farklı yerde İmâm Muhammed'in bu eserine atıfta bulunmaktadır. Örneğin 2. Bakara sûresinin 195. ayetinin tefsirinde şöyle demektedir:

⁸² el-Cessâs, a.g.e., III, 144.

⁸³ el-Kurtubî, a.g.e., V, 167.

⁸⁴ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 146a.

⁸⁵ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648b.

⁸⁶ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 25, v. 271b.

وقد ذكر محمد بن الحسن رحمه الله في السَّيَرِ الكبير أن رجلاً لو حمل على لم يكن بذلك بأس إذا كان يطمع في نجاة أو كان يطمع ألف رجل وهو وحده في نكاية ، فإن كان لا يطمع في نجاة ولا نكاية ولكنه يُرَهَّبُ بذلك العدو ويجرى بذلك المسلمين عليهم حتى يصنعوا مثل صنيعه فلا بأس بذلك، لأن هذا أفضل النكاية وفيه نفاع للمسلمين وإنما يكره ذلك إذا كان لا منفعة فيه.⁸⁷ بوجه من الوجوه.

“Muhammed b. el-Hasan (rahimehullah), es-Siyeru'l-Kebîr'de şöyle demiştir: Bir adam tek başına bin kişiye hücum ederse, kurtulacağını ya da (düşmana) zarar vereceğini umuyorsa bunda bir mahzur yoktur. Kurtulacağını ya da (düşmana) zarar vereceğini ummuyorsa, ama bununla düşmanı korkutur ve kendisinin yaptığını yapınlar diye müslümanlara cesaret verirse yine bunda bir mahzur yoktur. Çünkü bu, zarar vermenin en faziletlisidir ve bunda müslümanların menfaati vardır. Ancak kendisinde herhangi bir menfaat olmadığında bunu yapmak mekruh olur.”

Gaznevî'nin Muhammed b. el-Hasan'dan bu rivayeti, Cessâs'ın *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ında⁸⁸ ve *es-Siyeru'l-Kebîr*'in Serahsî'ye ait şerhinde aynı şekliyle yer almaktadır.⁸⁹ Gaznevî'nin 9. Tevbe sûresinin 60. ayetinin tefsirinde malının üçte birini Allah yolunda vasiyet etme konusunda Muhammed b. el-Hasan'dan naklettiği bir rivayet,⁹⁰ Tahâvî'nin⁹¹ ve Cessâs'ın⁹² *Ahkâmu'l-Kur'ân* isimli eserlerinde ve *es-Siyeru'l-Kebîr*'in Serahsî'ye ait şerhinde de aynen yer almaktadır.⁹³ Gaznevî'nin 8. Enfâl sûresinin 16. ayetinin tefsirinde “Muhammed b. el-Hasan *es-Siyeru'l-Kebîr*'de şöyle demektedir” diyerek naklettiği bir başka rivayet ise Cessâs'ın *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ında⁹⁴ ve Serahsî'nin *es-Siyeru'l-Kebîr* şerhinde de Muhammed b. el-Hasan'ın rivayeti olarak aynen yer almaktadır.⁹⁵

⁸⁷ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 63a.

⁸⁸ el-Cessâs, *a.g.e.*, I, 327.

⁸⁹ es-Serahsî, Ebû Bekr Şemsülemme Muhammed b. Ahmed b. Sehl (483/1090), *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr* (thk. Selahaddin Münecid), Câmîatü'd-Düveli'l-Arabiyye, Kahire 1971, IV, 1512.

⁹⁰ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 25, v. 281b.

⁹¹ et-Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selamet (321/933), *Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerim* (neşre haz. Sadettin Ünal), TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1995/1416, I, 370.

⁹² el-Cessâs, *a.g.e.*, IV, 329.

⁹³ es-Serahsî, *a.g.e.*, V, 2078.

⁹⁴ el-Cessâs, *a.g.e.*, IV, 227.

⁹⁵ es-Serahsî, *a.g.e.*, I, 124-125.

• **Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin (189/805) “el-Âsâr”ı**

Gaznevî'nin kaynaklarından biri de Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin (189/805) Hanefî fıkhında delil olarak kullanılan ahkâm hadislerini topladığı “el-Âsâr” isimli eseridir. Gaznevî 4. Nisâ sûresinin 6. ayetinin tefsirinde İmâm Muhammed'in *Kitâbu'l-Âsâr*'ından şu şekilde nakilde bulunmaktadır:

وروي محمد في كتاب الآثار عن أبي حنيفة عن رجل عن ابن مسعود أنه⁹⁶ قال: "لا يأكل من مال اليتيم قرصاً ولا غيرَهُ" وهذا قول أبي حنيفة.

“(İmâm) Muhammed, *Kitâbu'l-Âsâr*'da Ebû Hanife'den o da bir adamdan, İbn Mes'ûd'un 'yetimin malından borç olarak veya başka bir şekilde yenmeyeceğini' söylediğini rivayet etmiş ve Ebû Hanife'nin görüşünün bu olduğunu söylemiştir.”

• **İbn İshak'ın “Kitâbü'l-Meğâzî”si**

Gaznevî'nin kaynaklarından biri de meşhur siyer ve meğâzî müellifi, muhaddis İbn İshâk'ın (151/768) *Kitâbü'l-Meğâzî*'sidir. Gaznevî'nin pek çok defa İbn İshâk'a atıfta bulunarak, bazı tarihi bilgileri ondan nakletmesi, eserin ismini zikretmeye de İbn İshâk'ın “*Kitâbü'l-Meğâzî*”sini tefsirinde kaynak olarak kullandığına işaret etmektedir. Örneğin 3. Âl-i İmrân sûresinin 176. ayetindeki “Allah onlara ahirette bir pay vermemek istiyor.” kısmı hakkında İbn İshâk'ın “Günahları sebebiyle Allah onların amellerinin sevabını boşa çıkarmak istiyor.” dediğini şu şekilde nakletmektedir:

وقال محمد بن اسحاق "يريد الله ان لا يجعل يريد احباط ثواب اعمالهم بما استحقوه من جرائمهم"⁹⁷

Gaznevî 6. En'âm sûresinin 86. ayetinin tefsirinde⁹⁸ ve 7. A'râf sûresinin 113 ayetinin tefsirinde⁹⁹ de İbn İshâk'tan nakilde bulunmaktadır.

II. Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'in Tesirleri

Abdüssamed el-Gaznevî'nin tefsirinin kendinden sonraki pek çok fakîh, müfessir ve muhaddis üzerinde önemli ölçüde tesiri olduğu yapılan araştırmalarda ortaya çıkmaktadır. Gaznevî'nin tesir ettiği tespit edilen eserler şöyle sıralanabilir:

⁹⁶ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 136b.

⁹⁷ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 131b.

⁹⁸ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 217a.

⁹⁹ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 244b.

• **Kutbüddîn eş-Şirâzî ve “Fethu’l-Mennân fî Tefsîri’l-Kur’ân”ı**

Kutbüddîn eş-Şirâzî ismiyle meşhur İranlı filozof, astronomi, matematik, tıp ve din âlimi Kutbüddîn Mahmûd b. Mes’ûd b. Muslih el-Fârisî eş-Şirâzî eş-Şâfiî (710/1311),¹⁰⁰ kırk ciltten meydana gelen ve otuz cildi (iki cildi mükerrer) kütüphanelerde yazma halinde bulunan¹⁰¹ “*Fethu’l-Mennân fî Tefsîri’l-Kur’ân*” isimli tefsirinde, tespit edildiği kadarıyla 20 farklı yerde “قال عبد الصمد الغزنوي في تفسيره” veya “قال

“الغزنوي في تفسيره” gibi ifadelerle Abdüssamed el-Gaznevî’nin tefsirinden alıntı yapmaktadır.¹⁰² Örneğin Âdem kıssasından bahseden 2. Bakara sûresinin 30. ayetini tefsirinde, meleklerin Allah Teala’ya “A!.. Orada bozgunculuk yapacak birisini mi yaratacaksın?...” dediklerinde bir ateşin çıktığını ve on bin meleğin yandığını, Allah Teala’nın geriye kalan meleklerden yüz çevirdiğini, o kadar ki yedi yıl boyunca “Buyur Allah’ım buyur! Senden özür diliyoruz.” diyerek kürsünün çevresini tavaf ettiklerini, sonra Cenâb-ı Hakk’ın onlardan razı olup “Olmuş ve olacak sizin bilmediğiniz her şeyi daha iyi bilirim.” buyurduğunu Abdüssamed el-Gaznevî’nin tefsirinden şöyle nakletmektedir:

وروي عبد الصمد الغزنوي في تفسيره ان الملائكة لما قالوا للرب عز وجل اتجعل فيها من يفسد فيها خرجت نار من الحجب فاخترقت عشرة آلاف منهم وأعرض الرب عز وجل عن يبيقي منهم حتى طافوا حول الكرسي سبع سنين يقولون: لبيك اللهم لبيك اعتذاراً إليك فرضي عنهم عز وجل و قال اني¹⁰³ اعلم مالا تعلمون مما كان مما يكون ومما هو كائن والله اعلم بمراده.

Bu rivayet Gaznevî’nin tefsirinde şu şekilde yer almaktadır:

وقد روي في بعض الروايات ان الملائكة لما قالوا اتجعل فيها من يفسد فيها خرجت نار من الحجب فاخترقت عشرة آلاف منهم وأعرض الرب عز وجل عن يبيقي منهم حتى طافوا حول الكرسي سبع سنين يقولون: لبيك اللهم لبيك¹⁰⁴ اعتذاراً إليك.

¹⁰⁰ ez-Zirikli, Hayreddin (1396/1976), *el-A’lâm : Kâmusu Terâcimi li-Eşheri’r-Ricâl ve’n-Nisâ*, Dârü’l-İlm li’l-Melayin, Beyrut 1992, VII, 187; Ertuğrul, Resul, *Kutbüddîn eş-Şirâzî ve Tefsîri* (doktora tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s. 34-74.

¹⁰¹ Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 111-140; nr. 109-126.

¹⁰² bkz. Hekimoğlu, nr. 109, vr. 76a, 85b, 119b, 131b, 132b, 138a, 139a, 140a-b, 159b, 160b, 170b-171a; Hekimoğlu, nr. 112, vr. 106b, 190b; Hekimoğlu, nr. 118, vr. 178a; Hekimoğlu, nr. 122, vr. 393b; Hekimoğlu, nr. 123, vr. 3a; Esad Ef., nr. 132, vr. 4b, 7a, 9a, 25a.

¹⁰³ eş-Şirâzî, Kutbüddîn Mahmûd b. Mes’ûd b. Muslih el-Fârisî eş-Şâfiî (710/1311), *Fethu’l-Mennân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr. 109, vr. 76a.

¹⁰⁴ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 13a.

Kutbüddin eş-Şirâzî'nin Şâfiî olmasına rağmen Hanefî fakihî olan Gaznevî'nin tefsirini kaynak olarak kullanması ve eserinin pek çok yerinde Gaznevî'nin adını zikrederek kendisinden nakilde bulunması, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'in h. VIII. asır İslâm uleması üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

• **Ebû Bekr el-Haddâd ve “Keşfü't-Tenzîl fî Tahkiki'l-Mebâhis ve't-Te'vîl”i**

Abdüssamed el-Gaznevî'nin tefsirinin en ciddi etkisi Hanefî fakihâsından Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed el-Haddâd el-Yemenî'nin (800/1398) “*Tefsîru'l-Haddâd*” adıyla meşhur “*Keşfü't-Tenzîl fî Tahkiki'l-Mebâhis ve't-Te'vîl*” isimli tefsirinde görülmektedir. Gaznevî ve Haddâd tefsirleri karşılaştırıldığında Haddâd'ın, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'i eserinde ana kaynak olarak kullandığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca “*Tefsîru'l-Haddâd*”ın tahkikli baskısı¹⁰⁵ incelendiğinde müfessirin altı yerde¹⁰⁶ “كذا قال في تفسير عبد الصمد” ve “كذا في تفسير عبد الصمد” gibi ifadelerle Abdüssamed el-Gaznevî'ye atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Haddâd, Hz. Yakûb'un Yûsuf sûresinde geçen “...Allah tarafından sizin bilmediğiniz şeyleri de biliyorum.” (Yûsuf 12/86) sözünün, “Yûsuf'un rüyasının doğru olduğunu ve ona secde edeceğimizi biliyorum.” anlamında olduğunu söyledikten sonra, bunun “Yûsuf'un ölmeyip sağ olduğunu biliyorum.” anlamında olduğuna dair bir başka görüşü nakletmektedir. Haddâd bu ikinci görüşün, Hz. Yakûb'un ölüm meleşine “Oğlum Yûsuf'un canını aldın mı?” diye sorduşuna ve onun da “Hayır, onu ergeç göreceksin.” diye cevap verdiğine dair bir rivayete dayandığını söyleyip, “Bu, Abdüssamed tefsirinde de böyledir.” diye ilave etmektedir. “*Tefsîru'l-Haddâd*”ın ifadesi şu şekildedir:

قَوْلُهُ تَعَالَى: { وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ }؛ أَي أَعْلَمُ أَنْ رُؤْيَا يَوْسُفَ صَادِقَةً وَإِنَّا سَنَسْجُدُ لَهُ. وَقِيلَ: أَعْلَمُ أَنْ يَوْسُفَ حَيٌّ لَمْ يَمُتْ؛ لِأَنَّهُ رَوَى أَنْ مَلَكِ الْمَوْتِ دَخَلَ عَلَى يَعْقُوبَ، فَقَالَ لَهُ يَعْقُوبُ: هَلْ قَبِضْتَ رُوحَ ابْنِي يَوْسُفَ فِي الْأَرْوَاحِ؟ قَالَ: لَا. وَسْتَرَاهُ عَاجِلًا. كَذَا فِي تَفْسِيرِ عَبْدِ الصَّمَدِ.¹⁰⁷

Gaznevî'nin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'deki ifadesi de şöyledir:

وَقَوْلُهُ تَعَالَى: { وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ }؛ أَي أَعْلَمُ أَنْ رُؤْيَا يَوْسُفَ عَلَيْهِ السَّلَامُ صَادِقَةً وَإِنَّا سَنَسْجُدُ لَهُ. وَيَقَالُ: أَعْلَمُ أَنْ يَوْسُفَ حَيٌّ لَمْ يَمُتْ؛ لِأَنَّهُ رَوَى

¹⁰⁵ el-Haddâd, Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed el-Yemenî (800/1398), *Tefsîru'l-Haddâd : Keşfü't-Tenzîl fî Tahkiki'l-Mebâhis ve't-Te'vîl* (thk. Muhammed İbrâhim Yahyâ), Dârü'l-Medari'l-İslâmî, Beyrut 2003.

¹⁰⁶ el-Haddâd, *a.g.e.*, I, 364; II, 371-372; IV, 12, 45, 49; V, 370.

¹⁰⁷ el-Haddâd, *a.g.e.*, IV, 49.

أن مَلَكَ الموتِ دخلَ على يعقوبَ عليه السلام ، فقال له يعقوبُ عليه السلام:
108 هل قبضتَ روحَ ابني يوسف؟ قال: لا . وسترأه عاجلاً.

Haddâd ve Gaznevî tefsirleri mukayese edildiğinde, iki eserin birbirlerine çok benzediği hemen anlaşılmaktadır. Örneğin Haddâd “İçinizden vefat edip de geride eşler bırakan kimselerin hanımları, kendi başlarına dört ay on gün beklerler...” (el-Bakara 2/234) ayetini önce dil bilimleri açısından tefsir etmiş; sonra eşi ölen hamile kadının iddet süresine dair ihtilaflı görüşleri naklederek meseleyi ayrıntılı olarak açıklamış; son olarak da konunun Abdüssamed’in tefsirinde de böyle olduğunu ifade etmiştir. Aşağıda gösterildiği üzere Haddâd’ın ifadeleri Gaznevî tefsiriyle karşılaştırıldığında, iki tefsirin birebir aynı olduğu görülmektedir. Haddâd’ın tefsirindeki ifadesi şu şekildedir: (Gaznevî tefsirinden farklı olan yerlerin altı çizilidir):

فان قيل: (الذَّيْنِ) اسمٌ موصولٌ (وَيُتَوَفَّوْنَ) (وَيَذَرُونَ) من صلته، وجملته مبتدأ؛ و(يَتَرَبَّصْنَ) فعلُ الأزواج لا فعلُ (الذَّيْنِ) ولا فيه ضميرٌ عائدٌ إلى (الذَّيْنِ)؛ فيبقى المبتدأ بلا خبر، والمبتدأ لا يخلو من خبر اسماً كان أو فعلاً؛ وليس من ذلك ها هنا شيءٌ؟ قيل: قال أبو العباس السَّراج: (في الآيةِ ضَمِيرٌ تَقْدِيرُهُ: أَرْوَاجُهُمْ يَتَرَبَّصْنَ) لأنَّ الفعلَ يدلُّ على الفاعل. وقال الأخفش: (تَقْدِيرُهُ: يَتَرَبَّصْنَ مِنْ بَعْدِهِمْ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ) حتى يكون الضميرُ عائداً إلى (الذَّيْنِ). وذكرَ الزَّجاج: أنَّ النونَ في قولِهِ (يَتَرَبَّصْنَ) قائمٌ مقامَ الأزواجِ كنايةً عنها لا محالةً فَصَارَ كَالنَّصْرِيحِ، وهذا كما يُقال: الذي يموت ويخلف ابنتين يرثان الثلثين؛ معناه يرثُ ابنتاهُ الثلثين.

قَوْلُهُ تَعَالَى: { وَعَشْرًا } ظاهرُ لفظِ العشرِ يتناول الليلي؛ ألا ترى أنه يقالُ للأيام: عشرةُ أيامٍ؛ وإنما غلبَ لفظُ التانيثِ في الآيةِ فقيل: (عَشْرًا)؛ لأنَّ العَرَبَ تُقَدِّمُ اللَّيْلَ على النهارِ وبعْدُونَ أَوَّلَ كُلِّ شَهْرٍ من الليلة؛ ألا تراهم يُصَلُّونَ التراويحَ إذا رأوا الهلالَ وَيَدْعُونَهَا إذا رأوا هلالَ شَوَّالٍ. ومن عاداتهم إذا ذكروا أخذَ العددين على سبيلِ الجمعِ أرادوا مثلهُ العددِ الآخرِ؛ كما قال تعالى في قصَّةِ زكريَّا عليه السلام: { قَالَ آتَيْنَكَ آلًا ثَلَاثَةً أَيَّامٍ الْإِنثَى وَالْقِصَّةُ واحدة، 110 } وقال في موضعٍ آخر: { ثَلَاثَ لَيَالٍ سَوِيًّا } { رَمَزًا } فعبَّرَ تارةً بالأيام عن الليلي، وتارةً بالليلي عن الأيام

ويقال: الحكمةُ في تقديرِ عدَّةِ الوفاةِ بأربعةِ أشهرٍ وعشرٍ ما روي عن عبدالله بن مسعودٍ أنه قال: [يُجْمَعُ خَلْقُ أَحَدِكُمْ فِي بَطْنِ أُمِّهِ أَرْبَعِينَ يَوْمًا نُطْقُهُ، وَأَرْبَعِينَ يَوْمًا عَلْقُهُ، ثُمَّ أَرْبَعِينَ يَوْمًا مُصْنَعُهُ، ثُمَّ يُنْفَخُ فِيهِ الرُّوحُ فِي عَشْرَةِ أَيَّامٍ، فَيَكْتَنِبُ أَجَلُهُ وَرِزْقُهُ وَأَنَّهُ شَقِيٌّ أَوْ سَعِيدٌ]. فيجوزُ أنَّ اللهَ قَدَّرَ هذهَ للمدةِ في عدَّةِ الوفاةِ؛ ليظهرَ أنَّها حاملٌ أو حائلٌ.

108 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 25, v. 329b.

109 Âl-i İmrân 3/41.

110 Meryem 19/10.

واختلفوا في عدّة الحامل؛ فقال عمرُ وابن مسعودٍ وعبدالله بن عمرُ وأبو هريرةُ رضيَ اللهُ عنهُم: (أَنَّ الْحَامِلَ تَخْرُجُ مِنْ هَذِهِ الْعِدَّةِ إِذَا وَضَعَتْ. وَإِنْ كَانَ زَوْجُهَا عَلَى السَّرِيرِ) حتى قال ابنُ مسعود: (مَنْ شَاءَ بَاهِلْتُهُ، إِنْ قَوْلُهُ 111 نَزَلَ بَعْدَ قَوْلِهِ: { وَأَوْلَاتُ الْأَحْمَالِ أَجْلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ } تَعَالَى: أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا {). وقال عليُّ : (عِدَّةُ الْحَامِلِ الْمُتَوَقَّى عَنْهَا زَوْجُهَا تَنْقُضِي بِأَبَعْدِ الْأَجْلَيْنِ). وعن عمرو بن شعيب عن أبيه عن جده قال: " قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ { وَأَوْلَاتُ الْأَحْمَالِ أَجْلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ } فِي الْمُطَلَّاقَةِ أَوْ الْمُتَوَقَّى عَنْهَا زَوْجُهَا؟ قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " فِيهِمَا جَمِيعًا كَذَا فِي تَفْسِيرِ عَبْدِ الصَّمَدِ 112

Gaznevî de tefsirinde şöyle demektedir: (Haddâd tefsirinden farklı olan kısımların altı çizilidir.)

فإن قيل: (الَّذِينَ) اسمٌ موصولٌ (وَيَتَوَقَّوْنَ) (وَيَذُرُونَ) من صلته، وجملته مبتدأ؛ و(يَتَرَبَّصْنَ) فعلٌ الأزواج لا فعلٌ (الَّذِينَ) ولا فيه ضميرٌ عائد إلى (الَّذِينَ)؛ فيبقى المبتدأ بلا خبر، والمبتدأ لا يخلو من خبر اسماً كان أو فعلاً؛ وليس من ذلك ها هنا شيءٌ؟ قيل: له قال أبو العباس السراج: (في الآيةِ ضَمِيرٌ وَتَقْدِيرُهُ: أَرْوَاهُمْ يَتَرَبَّصْنَ) لأنَّ الفعلَ يدلُّ على الفاعل. وقال الأَخْفَشُ: (تَقْدِيرُهُ: يَتَرَبَّصْنَ مِنْ بَعْدِهِمْ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ) حتى يكون الضميرُ عائداً إلى (الَّذِينَ). وذكر الزجاج: أَنَّ النَّوْنَ فِي قَوْلِهِ (يَتَرَبَّصْنَ) قَائِمٌ مَقَامَ الْأَرْوَاجِ كِنَايَةً عَنْهَا لِأَنَّ مَحَالَةَ فَصَارَ كَالْتَصْرِيحِ، وَهَذَا كَمَا يُقَالُ: الَّذِي يَمُوتُ وَيَخْلَفُ ابْنَتَيْنِ يَرِثَانِ التَّلْتَيْنِ؛ معناه يرث ابنتاه التلتين.

وظاهرُ لفظِ العشرِ يتناول الليالي؛ ألا تَرَى أَنَّهُ يُقَالُ لِلْأَيَّامِ: عَشْرَةٌ أَيَّامٌ؛ وَإِنَّمَا غَلَبَ لَفْظُ التَّائِبِثِ فِي الْآيَةِ فَقِيلَ: (عَشْرًا)؛ لِأَنَّ الْعَرَبَ تَقَدِّمُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيَعُدُّونَ أَوَّلَ كُلِّ شَهْرٍ مِنَ اللَّيْلَةِ؛ أَلَا تَرَاهُمْ يُصَلُّونَ التَّرَاوِيحَ إِذَا رَأَوْا الْهَلَالَ هَلَالَ رَمَضَانَ وَيَدْعَوْنَهَا إِذَا رَأَوْا هَلَالَ شَوَّالٍ. وَمِنْ عَادَتِهِمْ أَنَّهُمْ إِذَا ذَكَرُوا أَحَدَ الْعَدَدَيْنِ عَلَى سَبِيلِ الْجَمْعِ أَرَادُوا مِثْلَهُ مِنَ الْعَدَدِ الْآخَرِ؛ كَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى فِي قِصَّةِ زَكَرِيَّا عَلَيْهِ السَّلَامُ: { قَالَ آيَتُكَ الْأَى تَكَلَّمَ النَّاسُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا 114 وَالْقِصَّةُ وَاحِدَةٌ، 113 وَقَالَ فِي مَوْضِعٍ آخَرَ: { ثَلَاثَ لَيَالٍ سَوِيًّا } رَمَزًا { فَعَبَّرَ تَارَةً بِالْأَيَّامِ عَنِ اللَّيَالِي، وَتَارَةً بِاللَّيَالِي عَنِ الْأَيَّامِ.

والحكمةُ في تقديرِ عدّة الوفاة بأربعة أشهرٍ وعشرٍ ما روي عن عبدالله بن مسعود أنه قال: [يَجْمَعُ خَلْقُ أَحَدِكُمْ فِي بَطْنِ أُمِّهِ أَرْبَعِينَ يَوْمًا نَطْفَةً، وَأَرْبَعِينَ يَوْمًا عَظْمًا، ثُمَّ أَرْبَعِينَ يَوْمًا مُضْغَةً، ثُمَّ يَنْفَخُ فِيهِ الرُّوحَ فِي عَشْرَةِ أَيَّامٍ، فَيَكْتَنِبُ أَجْلَهُ وَرِزْقَهُ وَأَنَّهُ شَقِيٌّ أَوْ سَعِيدٌ]. فيجوزُ أَنَّ اللَّهَ قَدَّرَ هَذِهِ الْمُدَّةَ فِي عِدَّةِ الْوَفَاةِ؛ لِيُظْهِرَ أَنَّهَا حَامِلٌ أَوْ حَائِلٌ.

111 et-Talâk 65/4.

112 el-Haddâd, a.g.e., I, 364.

113 Âl-i İmrân 3/41.

114 Meryem 19/10.

واختلف في ان الحامل داخلة تحت هذه الآية اولا قال عمرُ وعبد الله بن مسعود وعبدالله بن عمر وأبو هريرة رَضِيَ اللهُ عَنْهُمْ: (أَنَّ الْحَامِلَ تَخْرُجُ مِنَ الْعِدَّةِ إِذَا وَضَعَتْ حَمْلَهَا. وَإِنْ كَانَ زَوْجُهَا عَلَى السَّرِيرِ) حتى قال عبد الله ابن¹¹⁵ { وَأَوْلَاتُ الْأَحْمَالِ أَجْلُهُنَّ } مسعود: (مَنْ شَاءَ بَاهْتُهُ، إِنَّ قَوْلَهُ تَعَالَى: نَزَلَ بَعْدَ قَوْلِهِ: { أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا }). وقال عليٌّ كَرَّمَ اللهُ وَجْهَهُ: (عِدَّةُ الْحَامِلِ الْمُتَوَقَّى عَنْهَا زَوْجُهَا تَنْقُضِي بِأَبَعْدِ الْأَجْلَيْنِ). وعن عمرو بن شعيب عن أبيه عن جده قال: " قُلْتُ يَا رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ { وَأَوْلَاتُ الْأَحْمَالِ أَجْلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ } فِي الْمُطَلَّاقَةِ أَوِ الْمُتَوَقَّى عَنْهَا زَوْجُهَا؟ قَالَ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " فِيهِمَا جَمِيعًا "¹¹⁶

Gaznevî'nin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'i ile Haddâd'ın *Keştü't-Tenzîl fî Tahkiki'l-Mebâhis ve't-Te'vîl*'inin ciddi bir şekilde yapılacak mukayesesi neticesinde, Haddâd'ın Gaznevî tefsirini ana kaynak olarak kullandığı ve Gaznevî'den yaptığı alıntılar çıkarıldığında, Haddâd'ın tefsirinde fazla bir şey kalmayacağı açıkça görülecektir.

• İbnü'l-Vezîr ve "er-Ravzü'l-Bâsim"i

"İbnü'l-Vezîr" ismiyle tanınan Yemenli Zeydî-Selefi âlim Ebü Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî (840/1436),¹¹⁷ hadis ilmi sahasında telif ettiği "er-Ravzü'l-Bâsim" isimli eserinde iki defa "Abdüssamed el-Hanefî'nin tefsiri"ne atıfta bulunmaktadır.¹¹⁸ İbnü'l-Vezîr, "...Eğer fasıkın biri size bir haber getirirse, onun doğruluğunu araştırın..." (el-Hucurât 49/6) ayetinde kastedilen kişinin Velid (İbn Ukbe İbn Ebî Muayt) olduğu yorumuna, Vâhidî, Kurtubî, İbnü'l-Cevzî ve Râzî gibi müfessirlerin tefsirleri arasında "Abdüssamed el-Hanefî'nin tefsiri"ni de kaynak göstermektedir.¹¹⁹ "er-Ravzü'l-Bâsim"ın tahkikli baskısındaki dipnotta, burada adı geçen "Abdüssamed el-Hanefî"nin, Abdüssmed el-Gaznevî olduğu açıklanmıştır. Bununla birlikte *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'in Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshasının I. ve III. ciltlerinin sonundaki müstensihe ait ferağ kayıtlarında müellifin ismi "Abdüssamed el-Hanefî"¹²⁰ olarak geçmektedir. Gaznevî'nin Hucurât 49/6. ayetinde kastedilen kişinin Velid olduğuna dair tefsiri, eserinde şu şekilde yer almaktadır:

¹¹⁵ et-Talâk 65/4.

¹¹⁶ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 82b-83a.

¹¹⁷ ez-Ziriklî, *a.g.e.*, V, 300; el-Habeşî, Abdullah Muhammed, *Mesâdirü'l-Fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, Matbaatü'l-Asriyye, Beyrut 1988, s. 131.

¹¹⁸ bkz. İbnü'l-Vezîr, Ebü Abdullah İzzeddin Muhammed b. İbrâhîm b. Ali (840/1436), *er-Ravzü'l-Bâsim fi'z-Zibbi an Sünneti Ebi'l-Kâsim* (i'tina bih Ali b. Muhammed el-Amran), Dâru Alemi'l-Fevaid, Mekke 1419, I, 249; II, 495.

¹¹⁹ İbnü'l-Vezîr, *a.g.e.*, I, 249.

¹²⁰ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, v. 247b; nr. 26. vr. 648b.

121 فَأَنْزَلَ اللَّهُ بِهِدَى الْآيَةَ " . وَسَمَى الْوَلِيدَ فَاسْفًا، لِكُذِبِهِ الَّذِي وَقَعَ بِهِ الْأَعْرَاءُ...

İbnü'l-Vezîr'in eserinde Abdüssamed el-Gaznevî'nin tefsirini meşhur tefsirlerin arasında zikretmesi, "Tefsîrul'-Kur'âni'l-Azîm" in h. IX. asırda en azından Yemen'de bilinip tanındığını ve İbnü'l-Vezîr'in bu tefsirden etkilendiğini göstermektedir.

• İbn Hacer el-Heytemî ve "ez-Zevâcir an İktirâfi'l-Kebâir"i

İbn Hacer el-Heytemî ismiyle meşhur Şâfiî fakîhi ve muhaddis Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî (974/1567), Türkçeye de çevrilen¹²² "ez-Zevâcir an İktirâfi'l-Kebâir" isimli eserinde "Kâdi Abdüssamed el-Hanefî"den söz etmektedir. İbn Hacer el-Heytemî, "Kâdi Abdüssamed el-Hanefî"nin h. V. asrın başlarında, h. 430'da hayatta olduğunu ve tefsirinde "sûfilerin, âhîret alâmetleri açılıp azap görüldüğü anda bile olsa imanın fayda verdiği/makbul olduğu görüşünde olduklarını" açıkladığını nakletmektedir.¹²³

İbn Hacer el-Heytemî'nin bahsettiği "Kâdi Abdüssamed el-Hanefî", h. V. asrın başlarında yaşamış ve h. 430 (1039) yılında var olan bir kişidir. Abdüssamed el-Gaznevî tefsirinin sonunda kaynaklarını verirken, h. 436 (1044-45) yılında hocası Ebü Nasr el-Kâgîdî'den Muhammed b. el-Fazl'ın tefsirini aldığını, h. 437'de (1045) ise amcası Ebü Süleymân Dâvûd b. Yûnus'tan, Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî'nin tefsirini dinlediğini söylemekte ve *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'ini h. 487'de (1094) tamamladığını bildirmektedir.¹²⁴ Gaznevî'nin hayatına dair bizzat kendisinin verdiği tarihler, kendisinin de bir Hanefî fakîhi ve "kâdilkudât" olması, İbn Hacer el-Heytemî'nin kendisine atıfta bulunduğu "Kâdi Abdüssamed el-Hanefî"nin Abdüssamed el-Gaznevî olduğuna işaret etmektedir. Ancak bunlarla birlikte, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'de yapılan incelemelerde Gaznevî'nin, Fırun'un imanından¹²⁵ ve benzeri konulardan bahseden ayetlerin¹²⁶ tefsirinde sûfilerin konuya dair görüşlerinden herhangi bir şey naklettiğine rastlanmamıştır. Bu durumda Gaznevî'nin tefsirinin günümüze ulaşan nüshaları ile İbn Hacer el-Heytemî'nin atıfta bulunduğu

¹²¹ el-Gaznevî, Beyazıt, nr.552, v. 575 a-b.

¹²² İbn Hacer, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed el-Heytemî (974/1567), *İslâm'da Helaller ve Haramlar* (trc. Ahmed Serdaroğlu, Lütfi Şentürk), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1981, I-II.

¹²³ İbn Hacer, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed el-Heytemî (974/1567), *ez-Zevâcir an İktirâfi'l-Kebâir; Keffü'r-Ra'a an Muharremati'l-Lehv ve's-Sema; el-İ'lâm bi-Kavâdi'i'l-İslâm*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1988, I, 34.

¹²⁴ el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, v. 648a.

¹²⁵ Yûnus 10/90-91.

¹²⁶ Mesela bkz. Yûnus 10/88, 97-98 en-Nisâ 4/18, Yûnus 10/54, Sebe' 34/33; ez-Zümer 39/53-54, el-Mümin 40/84-85, eş-Şûrâ 42/44.

nüshası arasında farklılıkların olabileceğini ve bize ulaşan nüshada Gaznevî'nin söz konusu görüşünün yer almadığını düşünmek mümkündür. Gaznevî'nin tefsirinin adının geçtiği biyografi kaynaklarında eserin adının "*Tefsîru'l-Fukahâ ve Tefsîru's-Süfêha*" ismiyle zikredilmesine rağmen, elimizdeki nüshalarda bu ismin yer almayıp Mihrişah nüshasındaki ferağ kaydında eserin adının "*Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*" olduğunun belirtilmesi de bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir.

• **Muhammed Abdürraûf el-Münâvî ve "Feyzü'l-Kadîr"**

Hadis âlimi, fakih ve sûfi Zeynüddin Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nüriddin Ali el-Haddâdî (1031/1622), Suyûtî'nin "*Câmiu's-Sagîr*" isimli eserine yaptığı "*Feyzü'l-Kadîr*" isimli şerhte, İbn Hacer el-Heytemî'nin eserindeki gibi "Kâdî Abdussamed el-Hanefî"nin görüşünü nakletmektedir.¹²⁷

• **Âlûsî ve "Rûhu'l-Meânî"si**

Meşhur müfessir, fakih, edip ve şair Ebü's-Sena Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî (1270/1854), "*Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîmi ve's-Seb'il-Mesânî*" isimli eserinde, İbn Hacer el-Heytemî ve Münâvî gibi "Abdüsamed el-Hanefî'nin tefsiri"ne atıfata bulunmaktadır. Âlûsî 4. Nisâ sûresinin 18. ayetinin tefsirinde, ye's halinde iman konusundaki ihtilaflı görüşleri naklederken İbn Hacer el-Heytemî ve Münâvî'nin bahsettiği şekilde "Kâdî Abdüssamed el-Hanefî"nin tefsirindeki görüşüne de yer vermektedir.¹²⁸ Âlûsî, Firavun'un imanının söz konusu olduğu Yûnus sûresinin tefsirinde ise Hanefî ulemasından "Kâdî Abdüssamed"nin tefsirindeki görüşünü, İbn Hacer el-Heytemî'nin "*ez-Zevâcir*"indeki ifadeyle aktarmaktadır.¹²⁹

• **Ebü'l-Fazl Mahmûd b. Ahmed b. Abdurrahman el-Gaznevî (563/1168)**

Hanefî fakîhi Ebü'l-Fazl Mahmûd b. Ahmed b. Abdurrahman el-Gaznevî (563/1168), Ebü'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî'nin "*Tefsîru'l-Fukahâ ve Tekzîbü's-Süfêha*" isimli tefsirini, oğlu Yahyâ b. Abdüssamed'den nakletmiştir.¹³⁰

¹²⁷ el-Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürrauf b. Tacilarifin b. Ali (1031/1622), *Feyzü'l-Kadîr Şerhi'l-Câmiu's-Sagîr* (thk. Hamdi ed-Demr Daniş Muhammed), Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, Mekke 1998/1418, VI, 3079.

¹²⁸ el-Âlûsî, Ebü's-Sena Şehabeddin Mahmûd b. Abdullah, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'il-Mesânî* (tsh. Muhammed Hüseyin Arab), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1997/1417, III, 374-375.

¹²⁹ el-Âlûsî, *a.g.e.*, VII, 274.

¹³⁰ el-Kureşî, *a.g.e.*, III, 430.

Sonuç

Abdüssamed Gaznevî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'in hâtimesine düştüğü ferağ kaydında tefsirini oluştururken kullandığı kaynakları açıklamıştır. Buna göre her biri Hanefî fakîhi ve müfessir olan Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin "*Ahkâmu'l-Kur'ân*"ı, Ebû Bekir el-Cessâs'ın "*Ahkâmu'l-Kur'ân*"ı ve Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsiri, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'in başlıca kaynakları olmuştur. Bunlar dışında meşhur dil âlimi ve müfessir Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'ân*'ı, "Kelbî" ismiyle meşhur müfessir Muhammed b. es-Sâib'in tefsiri ve yine Mukâtil b. Süleymân, Dahhâk b. Müzâhim, Mücâhid b. Cebr, Katâde b. Diâme ve Hasan el-Basrî gibi tabiîn neslinin önde gelen müfessirlerinin tefsirleri Gaznevî'nin çok sık olarak başvurduğu kaynaklardır. Gazneli Sultan Mahmûd için "*İtikâd*" isimli bir eser tasnif etmiş olan Muhammed b. el-Fazl'ın "*Câmiu'l-Ulûm*" isimli tefsiri ve "*et-Tehzîb fi't-Tefsîr*" isimli eseri, velilik konusundaki görüşleriyle meşhur Hakîm et-Tirmizî'nin tefsiri, İmâm Mâtürîdî'nin "*Te'vilâtü'l-Kur'ân*"ı, dünya çapında meşhur müfessir Taberî'nin tefsiri ve Übey b. Ka'b'ın "*Fezâilu'l-Kur'ân*"a dair rivayetleri Gaznevî'nin diğer tefsir kaynaklarıdır.

Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'de yapılan incelemelerde, Gaznevî'nin İmâm Muhammed'in Hanefî fikhında delil olarak kullanılan ahkâm hadislerini topladığı "*el-Âsâr*"ı ile İslâm devletler hukukuna dair "*es-Siyeru'l-Kebîr*"ini ve ayrıca meşhur siyer ve megâzî müellifi İbn İshâk'ın "*Kitâbü'l-Megâzî*"sini de kaynak olarak kullandığı tespit edilmiştir.

Gaznevî'nin Tahâvî, Cessâs ve Ebü'l-Leys es-Semerkindî gibi Hanefî fukahâsının eserlerini tefsirinde başlıca kaynak olarak kullanması, kendisinin ilmî kişiliğinin oluşmasında Hanefî fukahâsının büyük etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı şekilde *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'deki ifadelerinin önemli bir kısmının, Cessâs'ın ya da Semerkindî'nin eserlerindeki ifadeleriyle birebir örtüşüyor olması da, Gaznevî'nin eserini oluştururken yoğun bir şekilde bu müelliflerin eserlerinin etkisinde kaldığını göstermektedir.

Abdüssamed el-Gaznevî'nin tefsiri, oğlu Yahyâ b. Abdüssamed tarafından Hanefî fakîhi Ebü'l-Fazl Mahmûd b. Ahmed b. Abdurrahman el-Gaznevî'ye nakledilmiştir. Yapılan araştırmalarda eserin daha sonraki dönemlerde bazı din âlimleri üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Örneğin İranlı âlim Kutbüddîn eş-Şirâzî'nin, "*Fethu'l-Mennân fi Tefsîri'l-Kur'ân*" isimli tefsiri ile Hanefî fakîhi Ebû Bekir el-Haddâd'ın "*Tefsîru'l-Haddâd*" adıyla meşhur "*Keşfü't-Tenzil fi Tahkiki'l-Mebâhis ve't-Te'vil*" isimli tefsirinde, Gaznevî'nin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'inin ciddi tesiri olduğu ortaya çıkmıştır. Bunların dışında İbnü'l-Vezîr'in hadis ilmine dair "*er-Ravzû'l-Bâsim*" isimli eserinde, Şâfiî fakîhi ve muhaddis İbn Hacer el-Heytemî'nin Türkçeye

de çevrilen “*ez-Zevâcir an İktirâfi'l-Kebâir*” isimli eserinde, Münâvî'nin, Süyûtî'nin “*Câmiu's-Sagîr*” isimli eserine yaptığı “*Feyzü'l-Kadîr*” isimli şerhte, Âlûsî'nin de “*Rûhu'l-Meânî*” isimli tefsirinde Abdüssamed el-Gaznevî'ye atıfta buldukları görülmüştür. Bütün bu tespitler, Abdüssamed el-Gaznevî'nin başta tefsir olmak üzere temel İslâm bilimlerine önemli katkılarının olduğunu ve *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'inin kendinden sonraki dönemlerde etkisini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

